

Горан Николић*, Пирот

Goran Nikolic, Pirot

ПИРОТСКИ СПОРТ ИЗМЕЂУ РАЗОНОДЕ, ПОЛИТИКЕ И НОВЦА

SPORT IN PIROT BETWEEN ENTERTAINMENT, POLITICS AND MONEY

***Сажетак:** У раду је анализирано телесно вежбање и спорт у пиротском крају од краја деветнаестог до почетка двадесет првог века и њихов однос према другим сферама друштва – политици, привреди и култури. Уочено је постојање неколико већих целина: период од краја деветнаестог века до Првог светског рата, када у школском телесном вежбању и гимнастичким друштвима доминира милитаристичка концепција; период између два светска рата, када долази до спонтане појаве фудбала уз продужетак деловања, од државе фаворизованог, соколског покрета; масовна физичка култура – фискултура и њена политичка инструментализација у првих десетак година после Другог светског рата; релативно слободан развој телесног вежбања и спорта од друге половине педесетих до осамдесетих година и период после 1990, када долази до квазипрофесионализације спорта уз прећутну сагласност власти. У поменутиим периодима постојале су различите могућности за развој телесног вежбања и спорта као разотуђујуће, стваралачке делатности.*

***Abstract:** In the study, working out and sport in Pirot area has been analyzed starting from the end of the 19th till the beginning of 21st century, as well as their relation towards other spheres of the society-*

* goranmnikolic@gmail.com

politics, economy and culture. Existence of several bigger entities has been noted: period from the end of the 19th century till the 1st World War, when working out in schools and gymnastics clubs was dominated by military concept; period between the two World Wars, when football appears spontaneously together with gymnasium movement which was favored by the state; mass physical education and working out culture influenced by the politics in the first ten years after the Second World War; relatively free development of physical exercising and sport starting from the second half of the 50s till 80s and period after 1990. when there was a quasi-professionalization of sport with the tacit consent of the government. In the mentioned periods, there were different possibilities for development of physical exercising and sport as creative activities helping against alienation.

Кључне речи: телесно вежбање, физичко васпитање, соколски покрет, спорт, игра, аматеризам, професионализам

Key words: physical exercising, physical education, gymnasium movement, sport, play, amateurism, professionalism

У раду је анализирано телесно вежбање и спорт у пиротском крају од краја деветнаестог до почетка двадесет првог века и њихов однос према другим сферама друштва – политици, привреди и култури. Пиротски спорт и телесно вежбање су теме које су мало обрађиване у литератури са било ког аспекта – историјског, социолошког, економског, медицинског. Објављено је неколико књига које нису имале за циљ да превише дубоко загребу испод површине стварности, већ је основни мотив за њихово објављивање била жеља да се на једном месту обједине подаци и сећања везана за неки спортски покрет, грану спорта или појединачни спортски колектив. У тексту који следи, поменуте књиге ће на неким местима бити навођене као извор података. У научним часописима, бављење пиротским спортом је још оскудније. У локалном часопису *Пиротски зборник*, почев од првог броја из 1968. па до данас, објављена су свега три рада везана за спорт и физичку културу. Као извор за припрему рада од значајне користи је била локална штампа, и то нарочито недељник *Глас нашег истока* (односно *Наш исток*) за предратни, а *Слобода* за период после Другог светског рата. Архива Спортског савеза Пирот, нажалост, није сачувана, барем такав фонд не постоји у пиротском Историјском архиву. Као „извор“ користило је и лично искуство и документација аутора овог рада који је скоро две деценије био не само посматрач, већ и активан спортски радник.

Становништво пиротског краја, као и већи део становништва целог Балканског полуострва, од искона па све до двадесетог века

живело је у традиционалном родовском друштву у којем се телесно вежбање није упражњавало. Највећи део времена био је испуњен физичким радом који је озбиљно исцрпљивао људе. Није се радило једино током верских празника и породичних весела, па су људи, уморни од рада, једва чекали те тренутке одмора и није им на ум падало да се и тада физички напрежу. Изузетак су била само деца и младићи. Због недовољне физичке снаге, деци су поверавани лакши послови, пре свега чување и напасање стоке. У обављању тог посла било је могућности да се деца друже међу собом и играју разне игре, међу којима је било и оних које су подразумевале некакву телесну (физичку) активност. Играјући се, деца су се забављала и проверавала своје телесне могућности. Чим би поодрасла, деца – сада већ младићи и девојке, укључивана су у све оне послове које су обављали и остали чланови заједнице, па за необавезну телесну активност није било времена. У ређим приликама, током верских празника или недељом (која је такође сматрана неком врстом празника када су се радили само најнужнији послови), младићи су се надметали у скакању, бацању, борењу и другим телесним активностима као начином да пред осталима, а нарочито девојкама, покажу своју снагу и окретност. Код тог, сада већ поодраслог узраста, већ се запажа сужавање и онако малог броја чланова заједнице који се, макар спорадично, баве некаквом телесном активношћу невезаном за производњу и нужне домаћинске послове. Док су у дечијем узрасту у таквим активностима учествовали и дечаци и девојчице, у омладинском добу то чине само младићи, а девојке обично само још у колу – „ору“, које се такође редовно упражњавало недељом и празником и било не само забавна, већ и озбиљна телесна активност која је ангажовала скоро цело тело. После женидбе, са необавезном телесном активношћу престајали би и мушкарци. Као илустрацију о томе какво је било доминантно схватање о необавезној физичкој активности одраслих људи у традиционалном друштву све до средине двадесетог века, наводимо догађај о коме је аутор сазнао још у свом детињству. Током педесетих година, неки млађи, али већ ожењен човек био је један од тркача – носилаца Штафете младости. (Ова активност је имала снажну идеолошку обојеност, али ћемо ту њену димензију осветлити нешто касније - у овом примеру је разматрамо, пре свега, као телесну активност, што она, поред осталог, и јесте била.) Неки старији рођаци овог младог човека су негодовали што он „у кратким гаћама“ (мисли се на спортске гаћице, шортс) трчи по улици јер то „не приличи ожењеном човеку“. У оваквом реаговању није се крио никакав опозициони став према власти Комунистичке партије чија је Штафета младости била један од најважнијих политичких ритуала. Напротив, аутор поуздано зна да су људи који су негативно

реаговали због јавног трчања ожењеног човека били управо симпатизери комунистичке власти. Међутим, традиционално схватање таложено вековима било је јаче од политичких симпатија.

Као и много тога другог, и спорт је у Србију дошао из западних земаља. Сама реч спорт нема код свих идентично значење. Има аутора који под спортом подразумевају свако телесно вежбање и такмичење, независно од епохе у којој се оно упражњавало (Живановић, 1995). Међутим, неки други аутори, попут Љубодрага Симоновића, сматрају да је спорт појава типична за капитализам, односно доминантно тржишно друштво и да се битно разликује и од античког телесног вежбања и од средњовековних турнира. Дуња и Љубодраг Симоновић наводе и конкретну годину, 1828, од када почиње употреба речи спорт. Изворно, енглеска реч *sport*, брзо прихваћена широм света, у почетку је означавала игру и провод у природи коју су упражњавали докони и привилеговани друштвени слојеви, између осталог и као потврђивање тог свог привилегованог статуса (Симоновић и Симоновић, 2005, стр. 35; Вујаклија, 1966, стр. 902). Међутим, већ током 19. века, релативно брзо, као актери спорта почињу да се јављају и најамни радници. Пре него што су то постали, најамни радници су били или самостални пољопривредници или самосталне занатлије, до краја зароњени у свој посао. Када су изгубили тај статус и постали радници код неког газде, рад за њих постаје отуђена делатност у коју су они укључени искључиво због егзистенцијалне нужде, али у којој не могу да се остваре као људи. Зато своје остварење почињу да траже у другим сферама живота. Овој појави погодвала је стална тенденција скраћивања радног времена и постепеног повишавања надница. Новостворено слободно време требало је некако „попунити“, а уз то, због раста надница, повећавао се онај део најамних радника који нису морали да у свом „слободном времену“ обављају неки други, допунски посао да би преживели. Спорт као разонода заточеника отуђеног рада брзо се ширио. У развијеном тржишном друштву све области живота релативно лако и брзо могу да постану део сфере односа капитала, па се то десило и са тзв. слободним временом. Доминантни тржишни односи у тој области често се сликовито називају „индустријом забаве“. И спорт је постао део таквих тржишних односа, спортски догађаји - уносна роба, док се спортисти од рекреативаца преображавају у најамнике, људе који се не баве разонодом због разоноде, већ због зараде. У спортским вестима, поред спортских резултата у ужем смислу, велику пажњу изазивају и подаци о томе колико је новца неки спортиста добио за трансфер, колики је наградни фонд на неком спортском турниру итд. Постајући део индустрије забаве, спорт се све више удаљава од аутентичне игре (Шљукић, 1999, стр. 241). Овакав развојни пут

спорта, у свом чистом облику, остварио се у Енглеској, касније у Сједињеним Америчким Државама и другим најразвијенијим капиталистичким земљама. У остатку света, развој спорта се, начелно, кретао по истом моделу, али уз неке специфичности.

У земљама Средње и Источне Европе, па и у Србији, телесно вежбање се у почетку развија не толико као разонода, већ као један од начина свеукупног физичког и духовног јачања оних народа који су закаснили са стварањем своје модерне националне државе. У Пироту се телесно вежбање уводи као предмет у Гимназији 1880/81, готово одмах по њеном установљењу и две године од присаједињења Пирота Србији. Назив предмета – „војничко и телесно вежбање“ (Николић, Раденковић и Живковић, 1979, стр.126-129), сам по себи довољно говори о његовој природи и науму школских власти, које су га као таквог прописале. Милитаризација школског телесног вежбања јасно се огледа и у томе што су наставници тог предмета, углавном, били официри из пиротске касарне, а њихов надзорни орган није био неко од школских власти, већ командант месног гардијског батаљона (Николић, Раденковић и Живковић, 1979, стр. 90). Војничко редно вежбање, стројева обука, било је присутно у настави чак и код најмлађих основаца (Николић, 1982, стр. 815). Сама настава телесног васпитања није се одвијала редовно, вероватно не само због помањкања реквизита и наставног кадра, већ и због општег немара, па се десило да се овај предмет, читаве две деценије, од 1890. до 1909, у пиротској Гимназији није предавао (Николић, Раденковић и Живковић, 1979, стр. 90). Тек после Анексионе кризе 1908, вероватно предосећајући изгледност ратног разрешавања нагомиланих напетости на Балкану, српска држава се поново заинтересовала за телесно вежбање као вид припреме будућих војника за рат, па је и у пиротској Гимназији овај предмет поново уведен, сада под именом гимнастика.

Телесно вежбање и у школама и ван ње, у дугом периоду од краја деветнаестог до средине двадесетог века обележило је соколство, покрет настао у Чешкој и убрзо прихваћен и у другим словенским земљама. Соколски покрет је заговарао спој телесног вежбања и моралног и национал-родољубивог васпитања, а све у циљу стварања јаких личности које би могле да дају што већи допринос стварању самосталних држава словенских народа, односно јачању и одбрани оних словенских држава које су већ биле створене. Гимнастичка друштва, претече сокола, постојала су у Пироту већ деведесетих година деветнаестог века, а друштво са речју сокол у свом називу од 1908. (Милошевић, 1933, стр. 8) Од тада па до почетка Другог светског рата, соколи су у значајној мери били присутни у јавном животу Пирота, па и појединих околних

села, не само телесним вежбањем, већ и организовањем различитих културно-забавних и просветних активности.

У литератури о соколима скоро је опште место истицање слободарског (либералног) карактера те организације. Међутим, пажљивија анализа њихове идеологије и праксе може умногоме да коригује такво гледиште. Соколство се уобичајено назива либералним између осталог и зато што су оснивач тог покрета, Чех Мирослав Тирш, и његови настављачи често говорили у прилог основних идеја Француске револуције - слободе, једнакости и братства. Међутим, многи од Тиршових ставова су натопљени и другачијим идејним опредељењима. Он, на пример, каже: „Историја човека је стална и вечита борба за опстанак и у тој борби ће подлећи све што је неспособно.“ (Цитирано према: Ћирић, 2006, стр.14). Пресликавање односа из животињског царства на људско друштво аутоматски проузрокује преувеличавање значаја телесног, биолошког, а потискивање онога што је само људско. О практичним последицама таквог става може да се суди и кроз неке, наизглед, ситне детаље. На пример, разгледањем старих фотографија пиротских сокола, лако се уочава да су они релативно често волели да се сликају голи до паса, и то не само на вежбалиштима, већ и у фотографским атељеима (Ћирић, 2006). Увид у неке друге радове потврђује да су исти обичај имали соколи и у другим градовима (Тимотијевић, 2006; Вукашиновић и Коцић, 2013). На фотографијама голих сокола одмах се уочава да су то складно грађени људи, неки и праве атлете. Проницљиви посматрач ће одмах поставити питање – А где су они соколи који нису баш складно грађени? Да ли су само избегавали да се сликају голи или уопште и нису били чланови сокола? Пре би се рекло да је у пракси било ово друго. Додуше, пошто су се деца уписивала у соколе не само својом вољом, већ на наговор учитеља, наставника и родитеља, сигурно је у млађим категоријама било доста и оних који по својој природној грађи нису били атлете. Вероватно су многа од те деце у почетку искрено покушавала да атлете и постану. Међутим, само вежбом, ма каквом, то није било могуће, ни тада ни сада, ако не рачунамо кључање хормонима. Основа соколског вежбања била је гимнастика, претешка за већину обичних људи и зато их је одбијала већ на почетку. Додуше, поред гимнастичких, у соколском систему вежбања постојале су тзв. просте или слетске вежбе, које су по тежини извођења биле њихова супротност. Док су гимнастичке биле претешке, слетске вежбе су биле тако лаке да су физиолошки биле скоро бескорисне за организам. У ствари, код слетских вежби и није био циљ неки допринос физичком здрављу вежбача – главно је било то да сви вежбачи на исти начин и у исто време померају руку, ногу, главу или труп, чинећи тако врло често потпуно неприродне

покрете. Слетски вежбачи нису могли да испоље никакву креативност, већ су њихови покрети били у власти руководиоца вежбе¹. Потпуна утопљеност у колектив требало је да симболизује и подстакне тежњу ка јединству већих друштвених група, код сокола пре свега нације, како би се лакше остварили жељени циљеви – одбрана од других народа, стварање националне државе и њена одбрана. Код гимнастичких вежби, дакле, фрустрација се јављала код великог броја људи јер и поред најбоље воље нису могли да такве вежбе коректно ураде, док је код слетских вежби фрустрација проистицала из тога што је индивидуалност појединца нестајала у колективу. Тамо где има фрустрације – нема слободе, па би много пута поменута прича о слободарству (либерализму) сокола могла да остане у домену декларације, коликогод да су неки од сокола у њу искрено веровали.

Соколи су били склони утапању појединца у колектив и изван вежбалишта и стадиона. За време својих парада кроз град или село они су обавезно настојали да иду „у корак“, да марширају, а кад год је било могуће, волели су да их прати музика, по могућству војна, што се заиста и дешавало, нарочито у местима где је постојао војни гарнизон, као што је био и Пирот (Ћирић, 2006, стр. 85). Пиротски *Наш исток*, као и друга тадашња штампа наклоњена властима, са одушевљењем пише, на пример, о томе како су соколи села Крупац и Пољска Ржана приликом своје посете царибродским соколима „својим одређеним тактом и одлучним маршом“ уз пратњу оркестра из Пољске Ржане, наводно, задивили пролазнике („Импозантна соколска манифестација на крајњем истоку“, *Наш исток*, бр. 42, 1. април 1933, стр. 2). Слично се описују и свечаности око освећивања још једног латентно ратног симбола – застава појединих соколских чета. Ни ту не изостаје „одушевљење пролазника“ проласком сокола у „одређеном такту“, тј. маршу („Свечано освећење соколске заставе у селу Срећковцу“, *Наш исток*, бр. 64, 12. новембар 1933, стр. 3). Полувојни карактер организације провејавао је и приликом свакодневних вежбања. Тако, на пример, у кратком прегледу историје пиротских сокола, Миодраг Милошевић наводи да је још у време стварања соколске организације у Пироту, један од вођа,

¹ Преносећи своја сећања са учешћа на Свесловенском слету у Прагу, аутор књиге о пиротским соколима Бранислав Ћирић описао је и чувени стадион Страхово, који је био нека врста соколског светилишта. Стадион је имао двоструко озвучење. Једно је било стандардно стадионско озвучење преко кога су гледаоци могли да чују музику уз коју се изводила одређена вежба. Поред њега, међутим, постојало је још једно озвучење на самом терену уграђено испод земље преко кога су вежбачи могли да чују не само поменуту музику, већ и команде руководиоца вежбе (Ћирић, 2006, стр. 128). Мало шаљиво речено, овде је *Велики брат* говорио из саме утробе земље.

извесни Караклајић, свако вежбање („тренинг“) завршавао речима да се они спремају да освете Косово и окају Сливницу (Милошевић, 1933, стр. 9).

Поред слободарства, и свесловенство се обавезно спомиње као једна од премиса соколске идеологије. Међутим, у пракси, неспоразуми између или унутар појединих словенских држава скоро редовно су се одражавали и на односе између сокола. Тако су неспоразуми између Бугарске и Србије, односно Краљевине СХС, утицали и на односе између југословенског Сокола и бугарског Јунака, организације врло сличне Соколу. То се даље снажно рефлектовало и на пиротске соколе, па брошура Миодрага Милошевића посвећена двадесетпетогодишњици пиротског соколског друштва обилује негативним односом не само према Јунаку, већ и Бугарима уопште (Милошевић, 1933).

Озбиљно преиспитивање заслужује и став да су се соколи држали изван политике. Можда би могло да се каже да соколи јесу били изван политичких странака, али је проблем у томе што странке никако нису и једини актер политичког живота. У недовољно демократским земљама какве су биле краљевине Србија и Југославија, поред странака постојао је још један, изузетно утицајан политички фактор – монарх. Сви Обреновићи су се интензивно мешали у политички живот, а ту праксу је наставио и Александар I Карађорђевић између два светска рата. Он је 1929. суспендовао Устав, распустио Скупштину и завео диктатуру. Међу малобројним организацијама у земљи које су прихватиле његов неостварљиви план да на експресан начин од Срба, Хрвата и Словенаца створи једну јединствену југословенску нацију били су и соколи, чиме су се заглибили у политику до колена. Соколи су постали краљеви миљеници. Донет је и посебан закон по коме су соколи, практично, постали државна организација (Петрановић, 1988, стр. 182). Телесно (физичко) васпитање по соколском систему хваљено је као најбоља метода за стварање новог, „југословенског човека“ и постало је део обавезног школског програма. У локалном недељнику *Наш исток* има доста чланака из којих се види да су и соколи пиротског краја јасно исказивали свој поданички однос према краљу Александру, живом и мртвом, а касније и младом краљу Петру II, славили њихове рођендане и заклињали се „да ће и своје животе дати за велику, моћну и снажну Југославију“ уз самоуверене тврдње „да се благостање и напредак наше драге Југославије заснива на соколској снази“ („Заклетва царибродских сокола“, *Наш исток*, бр. 91, 8. децембар 1934, стр. 2).

Не постоје потпунији подаци о бројности пиротских сокола у свим периодима њиховог деловања. У својој брошури Милошевић наводи да организација у самом граду има 600 чланова, док у 14

сеоских соколских чета има преко 900 сокола (Милошевић, 1933, стр. 27-29). С обзиром да је брошура издата 1933, управо у време када су соколи били миљеници власти, треба имати у виду да је сигурно међу овим бројним чланством било и оних који су се учланили из каријеристичких разлога, нарочито они који су радили у државној служби или су имали жељу да се у њој запосле. Ђаци завршних разреда Учитељске школе били су обавезни да буду чланови Сокола да би стекли праксу за каснију наставу физичког васпитања по соколском систему (Ћирић, 2006, стр. 82, 84). Учитељи су формирали соколске чете по селима у којима су службовали сигурно не само због бриге за физичко и морално здравље сељака, већ и да би се истакли у ваншколским активностима и тако повећавали своје шансе да се њихово радно место из сеоских забити што пре приближи граду.

Поред соколских јавних часова, академија, парада и слетова на којима су показивали своју увежбаност, соколи су остали упамћени и као организатори различитих културно-забавних и просветних програма – посела, игранки, концерата, предавања, уранака, излета и слично. То кореспондира са развојем грађанске класе сачињене у значајном броју од државних чиновника који, за разлику од занатлија и земљорадника, имају своје стриктно радно време, а самим тим и „слободно време“ које је требало некако „попунити“. Преглед руководства пиротских сокола (Милошевић, 1933, стр. 27-29) указује да су и у чисто земљорадничким сеоским срединама у управама соколских чета доминирали државни чиновници, док су вежбачи била скоро искључиво деца – ђаци. За одрасле земљораднике, тада најбројнији друштвени слој, соколске вежбе су биле активност доконе и привилеговане господе, а покушај продора сокола на село током тридесетих година имао је ограничен успех. Ни радника није било много у соколима. У време постојања соколске организације радници су радили код занатлија и трговаца, прва права фабрика - „Тигар“ почела је са радом тек средином тридесетих. Код пиротских газда радно време је било много дуже од осмочасовног радног времена, уз то, често се радило двократно, и пре и после подне, па радници углавном нису били спремни да се додатно напрежу и соколским вежбама.

Соколи су финансирали своје активности од донација добротвора и државе, чланарине и прихода од сопствених приредби (Ћирић, 2006, стр. 18; Милошевић, 1933, стр. 24. и 33; Николић, Раденковић и Живковић, 1979, стр. 195-196). Иако су имали гесло „Ни користи, ни славе“, ипак је било и оних сокола који су добијали директну материјалну надокнаду за свој рад – то су били начелници (по савременој терминологији – главни тренери). Плате пиротских соколских начелника су у другој половини тридесетих година

износило 200 динара месечно (Ћирић, 2006, стр. 85). Поређења ради, дневница пољопривредног радника копача у то време износила је 12 динара плус храна (Костић, 2009, стр. 266). Индиректна корист је могло да буде већ поменуто стварање позиција за напредовање у државној служби, а није била незанимљива ни могућност скраћивања војног рока за три месеца за све соколе - активне вежбаче (Комисија за историју, архив и музеј физичке културе SR Србије, 1969, стр. 62-67).

За своје телесно вежбање соколи нису користили реч „спорт“ већ „теловежба“. На модерне спортове - спортске игре соколи су гледали са висине. Спорт је за соколе, или барем за соколске идеологе, био нижа врста телесног вежбања пошто у њему нема организованог моралног васпитавања. Овакав став, међутим, није делила и већина становништва. Спортови су се ширили Србијом незауостављивом снагом и без икакве помоћи државе. У Пироту се то десило после Првог светског рата. У ствари, у целом периоду до Другог светског рата, од спортова је у граду и околини био упражњаван, пре свега, фудбал. Остали спортови су били тек у повоју. Фудбал је овај статус изборио, између осталог, и тиме што није захтеван када се ради о основним условима – нису потребни посебни реквизити, а као терен за игру могла је да послужи улица или било која пољана. Сигурно је, међутим, да је и карактер саме фудбалске игре, која у значајној мери дозвољава играчима да искажу не само своју физичку спремност, већ и маштовитост, пресудно утицала на огромну популарност овог спорта у целом свету, па и у Пироту.

Фудбал је у Пироту почео да се игра за време, односно одмах по завршетку Првог светског рата. Већ у пролеће 1920. основан је први клуб под називом ПОЛСК – Пиротски омладински лоптачки спорт клуб, убрзо преименован у „Омладинац“. У периоду између два светска рата у Пироту и околини било је неколико регистрованих фудбалских клубова који су играли између себе, али и са клубовима из других градова. Поред њих, било је и много нерегистрованих уличних тимова који су страсно играли између себе. Фудбал је брзо освојио и пиротска села. Нова игра није била занимљива само играчима, већ и значајном броју гледалаца, а када су се играли градски дербији, на игралиште је долазио „цео град“ (Јовановић, 1932; Живковић, 2004).

Није могуће утврдити тачан број играча који су прошли кроз пиротске међуратне фудбалске клубове, јер њихова документација није сачувана, а вероватно никада педантно није ни вођена. У сваком случају, ради се сигурно о стотинама играча. Може оправдано да се претпостави да је број фудбалера не само достигао, већ и премашивао број соколаца. Брзо ширење фудбала заслужује

пажњу између осталог и зато што држава између два светска рата, практично, фудбалским клубовима није помагала скоро ништа, за разлику од соколских организација које су имале велику државну потпору. Додуше, ни соколи нису имали сталне приходе из државног буџета, али су државни органи скоро редовно ускакали с финансијском помоћи када су соколи имали веће издатке, као што је набавка реквизита, одлазак на слетове у друге градове и иностранство и слично. Поред тога, соколима је било омогућено да бесплатно користе државну зграду Соколане за вежбање и организовање приредби, што је била велика олакшица. Фудбалски клубови, међутим, нису имали новчану подршку државе. Некаква помоћ било је уступање без накнаде општинске њиве за игралиште, али то није дуго трајало, па су пиротски фудбалски добротвори, са часовничарем Божићем Мишићем на челу, крајем тридесетих година одлучили да купе плац на Сењаку и саграде игралиште. И данас се градски стадион налази на тој Мишићевој њиви, само што је после Другог светског рата парцела национализована (Живковић, 2004, стр. 345-347). Поред донација добротвора, извор прихода била је чланарина, коју су плаћали сви играчи и чланови управа, затим приходи од карата које су плаћали гледаоци утакмица, те приходи од улазница и лутрије на клупским игранкама и забавама (Живковић, 2004, стр. 61).

Разлика између соколаца и фудбалера била је и у мотивацији за учлањење. Ђаци су у соколе улазили не баш увек потпуно добровољно, већ на наговор учитеља, наставника и родитеља. Поред тога, један део државних службеника је уписивао себе и своју децу у соколе из каријеристичких разлога, нарочито за време Шестојануарске диктатуре, када је соколска организација подржављена и била миљеник краљевске власти. Учлањење у фудбалске клубове, међутим, није доносило никакве привилегије, већ главобоље, јер су и родитељи и школске власти били против да се ђаци баве фудбалом. Родитељи, у то време углавном скромно писмени, нису имали навику да и сами читају па зато својој деци нису могли да послуже као пример за бављење књигама. Деца су волела да излазе на улицу и играју фудбал, па су родитељи настојали да то спрече личним кажњавањем и захтевањем од школских власти да и оне чине исто. Поред одвлачења пажње од учења, фудбал је родитељима изгледао опасан и због могућих повреда. У то време није постојао развијен систем бесплатног здравственог осигурања и лечење евентуалних повреда могло је да озбиљно оптерети породични буџет. Поред тога, деца су била редовно ангажована на пословима у кући, занатској радњи родитеља или на њиви, па би озбиљнија повреда на фудбалској утакмици могла за дужи период да лиши домаћинство доприноса једног

„радника“, члана породице. Школске власти су одобравале овакав став родитеља па је играње фудбала, осим у соколском друштву, било забрањено под претњом истеривања из школе. Године 1925. један играч „Омладинца“ је на утакмици озбиљно повређен и после неколико дана је умро. Од стране школских власти то је искоришћено да се појача притисак на ђаке поводом играња фудбала тако да је наредних неколико година скоро потпуно замро рад градских фудбалских клубова у којима је број играча – ђака увек био значајан. Ђаци су наставили да играју фудбал, али на незваничним утакмицама, на ливадама и утринама далеко од града (Николић, Раденковић и Живковић, 1979, стр. 195; Живковић, 2004, стр. 50).

Фудбалери пиротских клубова у међуратном периоду нису за своје играње добијали никакву финансијску накнаду. Напротив, као што је већ речено, и играчи су, као и сви чланови управе, плаћали чланарину. Ту и тамо, дешавало се да неко од богатијих чланова управе или добротвора, трговаца и занатлија, финансијски помогне неког играча слабијег материјалног стања (Живковић, 2004, стр. 48 и 72). Међутим, то није био мотив за бављење фудбалом. Играло се управо због саме игре. То је важан разлог због којег фудбалски клубови у међуратном периоду нису били озбиљније инструментализовани од политичких фактора.

Критичке опаске на рачун соколства у овом раду немају за циљ потпуно негирање његовог значаја. Соколски покрет је први на овим просторима организовао масовно телесно вежбање и указао на његов општи значај. Својим културно-забавним и просветним активностима успевали су да продрмају учмали паланачки дух. Није неважно ни то што су соколи први успели да у телесно вежбање укључе и женски део становништва, што је за патријархалну средину било значајно достигнуће. Међутим, крути соколски систем вежби је превише гушио слободу вежбача и то је временом наилазило на све већи отпор у свим срединама (Тимотијевић, 2006, стр.138). Чак и да комунисти нису онемогућили обнављање рада соколских организација после Другог светског рата, оне би се временом маргинализовале због сопствене ригидности. То се јасно видело после 1990, када оснивање соколских организација у Србији више није било спречавано. Соколске организације које су се од тада основале у неким градовима нису успеле да окупе веће чланство јер крути систем вежби и застарела идеологија нису могли да јаче привуку ни старије ни млађе генерације.

Спортске активности за време окупације у Другом светском рату до сада су површно обрађиване од стране хроничара пиротског спорта. О тој теми аутор је 17. фебруара 2015. разговарао са Миодрагом Костићем, рођеним у Пироту 1932. По његовим речима,

у Пироту се за време окупације играо одличан фудбал. Важан разлог за то је што се тада у Пирот вратила већина оних који су били на страни због школовања или печалбе, а нови нису одлазили. Потпуно иста ситуација била је и у околним селима – у периоду окупације многа од њих су имала највећи број становника у својој историји (Младеновић, 1998, стр. 42). С друге стране, у пиротској касарни је било доста бугарских војника који су били добри фудбалери. Они су се повезали са пиротским клубовима и играли за њих. Према Костићу, међу њима је било и неких послератних репрезентативаца Бугарске. Међутим, у досадашњим написима о пиротском фудбалу период окупације се обрађује прекратко и врло упрошћено. Неупућеном читаоцу се, практично, сугерише теза да за све време окупације Бугари једино што су радили јесте вршење притиска на становништво у свим областима живота, па и у спорту (Живковић, 2004, стр. 117-120). У пракси је то било другачије – пиротски фудбалери и бугарски војници који су играли у пиротским клубовима постали су пријатељи. Неки од пиротских хроничара фудбала, попут Живковића, све су то добро знали јер су и сами у то време били фудбалери, али су те чињенице у својим текстовима прећутали. У сваком случају, прича о пиротском фудбалу за време Другог светског рата показује колико дух игре може да се уздигне изнад тешких друштвених околности, па и ратних.

Реч *фискултура* (руски физкультура, скраћено од физическая культура) обележила је телесно вежбање у периоду одмах после Другог светског рата. Ова реч скована је у Русији после победе комунистичке револуције, а југословенски комунисти су је преузели као и многе сличне и користили је у својој теорији и пракси након преузимања власти 1945. Фискултура је у изворном смислу означавала масован покрет физичког (телесног) вежбања чији је циљ развијање и јачање тела као услов за одржавање доброг здравља (Вујаклија, 1966, стр. 1012). У Пироту су већ октобра 1944, само месец дана након ослобођења града, почели редовни тренинзи пиротских фудбалера, а следећег месеца одржана је и прва „спортска конференција“. У реферату Манојла Живковића под насловом „О спорту као фактору духа и тела“ стоји, између осталог, да се омладини морају пружити „све могућности и све потребе како би развила своје физичко и духовно биће...“ (Живковић, 2004, стр. 129). Комунисти су настојали да се за масовно телесно вежбање поменути услови и створе. У том смислу, мада не само због тога, скратили су радно време на осам сати дневно. Проширено слободно време запослени су, додуше, често користили да нешто додатно зараде мајсторисањем код куће или обрађивањем земље, али је оно, без сумње, било изазов и обичним људима да се баве неким необавезним телесним активностима. Максимално је упрошћено и

администрирање. Пре рата, регистрација спортских удружења трајала је доста дуго, што су осетили сви предратни пиротски клубови. Примера ради, правила (статут) Пиротског спортског клуба „Омладинац“, усвојена 25. августа 1929. на скупштини тог клуба приликом обнове његовог рада, потврђена су од Краљевске банске управе у Нишу тек 1931. (Живковић, 2004, стр. 56) Краљевска власт је зазирала од тога да се под фасадом спортских клубова не крије организовање и реализовање неких других (политичких) циљева, па је детаљно испитивала и правна акта и биографије чланова. Због тако дуге и компликоване процедуре, многе заинтересоване групе играча - спортиста нису ни улазиле у процес регистрације, али зато са својим нерегистрованим клубовима нису могле да учествују у званичним такмичењима. Комунисти су у тој области поједноставили процедуру тако да је при сваком предузећу, установи, школи, синдикалној или омладинској организацији могао да се оснује неформални организациони облик бављења спортом назван *актив* (фискултурни актив, фудбалски актив, гимнастички актив, смучарски актив, итд) који је одмах могао да почне са деловањем и учествовањем у такмичењима.

Комунисти нису дозволили обнављање рада соколске организације после рата, али су у значајној мери користили соколске методе и искуства². У јавном животу социјалистичке Југославије нарочито је очигледно било преузимање соколских метода организовања масовних слетова и парада. Горе смо већ писали о томе да циљ слетских вежби код сокола није био физички развој вежбача, већ демонстрација њихове воље, стварне или измишљене, да за интересе заједнице потпуно жртвују своју индивидуалност. То је било привлачно и за комунисте, јер је код њих, без обзира на декларативно залагање за слободу, била јако присутна тенденција скоро потпуне контроле јавног живота. Комунисти су проценили да су слетови одличан метод да се прикаже јединство народа око Комунистичке партије и председника Јосипа Броза Тита, око чије личности је изграђиван својеврсни култ. У његову част ношена је штафета кроз целу Југославију³, а на дан његовог рођендана, преименованог у Дан младости, одржавани су слетови широм

² Поред осталог, комунисти соколима дугују и химну послератне Југославије. Наиме, још тридесетих година, од стране југословенских сокола, песма „Хеј, Словени“ проглашена је за соколску химну („Наше вести“, *Наш исток*, бр. 116, 10. новембар 1935, стр. 3).

³ На југословенским просторима, соколи су пре комуниста „патентирали“ и ношење штафете. У пролеће 1934, соколи су носили штафету од Сарајева, места „где је све почело“ атентатом на Фердинанда, до Опленца, да би запалили кандило изнад гроба старог краља Петра I (Тимотијевић, 2006, стр. 47).

земље, на којима му се изнова заклињало на верност. Тако је било и у Пироту. Власт је волела да штафету и слет прикаже као „најмасовније и најомиљеније физкултурне манифестације“. У књизи о развоју Пирота у првих десет послератних година, издатој од стране локалне власти 1954. године, написано је да је у том периоду на слетовима учествовало преко 20.000 физкултурника. Код описивања Титове штафете осетила се потреба да се уђе и у детаље тако да је написано да је за првих десет година ношења Штафете у Пироту било 15.690 носилаца, 1.414 пратилаца, а да је пређено 2.417 километара (*Пирот : 1944-1954 : десет година социјалистичке изградње*, 1954, стр. 88). Убедљиво најбројнији вежбачи на слетовима били су, међутим, ђаци и војници, што јасно указује на политичко-манипулативни карактер ових програма. Ђаци и војници су бирани за главне извођаче јер нису могли да се супротставе својим надређенима, наставницима, односно војним старешинама и одбију учешће на слету. Слетске вежбе су припремане током часова у школи, односно за време обуке у војсци – власт је знала да би тешко могла да нађе вежбаче који би спремали програм за слет у свом слободном времену. Масовно ангажовање деце и омладине на овим политичко-спортским догађајима повлачило је и масован долазак њихових родитеља и другова у гледалиште, што су власти управо и желеле.

Слетови и штафета нису били једини начини политичке инструментализације физкултуре. Примера ради, одмах по освајању власти, у циљу што свестранијег развоја свих спортова, комунисти су покренули масовно такмичење за значку ЗРЕН, али је оно било политички обојено већ и самим својим именом. ЗРЕН је била скраћеница од речи „за републику напред“, што је тада, у атмосфери тек завршене политичке борбе око тога да ли ће Југославија бити краљевина или република, имало јасну политичку конотацију. Такође, скоро да се није пропуштала прилика да се на неком значајном састанку или у важном документу не провуче и понека политичка нота, често огрнута у патриотски плашт. Тако је, на пример, на оснивачкој скупштини Физкултурног друштва „Раднички“ 1945. године донета резолуција у којој се каже да су физкултурници људи који ће „бити увек спремни да бране тековине наше народноослободилачке борбе и који ће читаву физкултурну делатност ставити искључиво у службу наше нове и здраве заједнице“ (Живковић, 2004, стр. 137), док у статуту Фудбалског клуба „Задругар“ – Крупац из 1954. стоји да је задатак клуба да, поред осталог, чланове „оспособљава за здраве, смеле, храбре и одане борце, који ће бити спремни за изградњу социјализма у нашој земљи као и за одбрану земље...“ (Младеновић, 1994, стр. 34).

Уочивши да је до Другог светског рата у Пироту од свих спортова био развијен једино фудбал, комунисти су настојали да покрену и другачије спортско вежбање. Одмах после рата, од спортских организација које су желеле да се званично региструју тражено је да у своје статуте уграде одредбе да ће имати секције у неколико спортова, иако су захтеве за званично регистровање спортских организација, у највећем броју случајева, подносили искључиво фудбалери. Такође је сугерисано да се не користи реч *клуб* већ *друштво* - *фискултурно* или *спортско* друштво (Разговор са Крстом Михајловићем Кићом, првим председником Окружног Фискултурног савеза, о обнови спортског живота у послератном Пироту, Историјски архив Пирот, Збирка Христифора Живковића Цикана, кутија 15, фасцикла 2, стр. 5-6). Разноврсно телесно вежбање покушавано је да се популарише и тзв. народним вишебојем, сачињеним од такмичења у више дисциплина, пре свега атлетских. И ова форма такмичења је, практично, преузета од сокола и коришћена је нарочито за продор на село, опет баш као и код сокола. У почетку, чинило се да ће ова спортска форма оставити дубљег трага у јавном животу села. Такмичења су била масовна. Важно је истаћи и то да су се у селима по први пут у њиховој историји телесним вежбањем бавиле и одрасле женске особе, девојке. И дан-данас остављају снажан утисак фотографије са тих такмичења на којима се виде старије жене и баке, закопчане до грла и обавезно забрађене марамом, заточенице патријархалности, како са занимањем прате наступе својих ћерки и унука, стандардно спортски одевених (Недељковић, 2013, стр. 29-30). Еуфорично би могло да се каже да се чинило да су прескочени векови. Међутим, такмичења у народном вишебоју по селима трајала су свега неколико година. Све акције модернизације у селу, не само у спорту, водила је обично група од неколико активиста, чланова Комунистичке партије. Како се који од њих умарао од непрестаног активизма, тако су и поједине акције јењавале. Тај „умор“ је, у ствари, најчешће значио да се неко од тих активиста, захваљујући баш том свом партијском активизму, запослио или напредовао у служби, па је проценио да би могао да мало и застане. Без иницијативе политичких активиста, сељаци су у спорту били спремни да се ангажују једино у фудбалу. Карактеристичан је пример села Барје Чифлик. Такмичари из овог села су неколико година узастопно постизали запажене резултате у народном вишебоју у сеоској конкуренцији, између осталог, освајали су и прва места на нивоу Србије. Скупштина Фискултурног савеза Србије прогласила је 1948. године фискултурни актив Барје Чифлика за најбољи сеоски актив у Србији. Годину дана раније, поводом масовног кроса који су организовали локални фискултурници, у

селу је боравила екипа *Филмских новости*. Снимљена је репортажа која је касније приказивана као филмски журнал у биоскопима широм Југославије, што је у то време, када још није постојала телевизија, била права сензација (Недељковић, 2013, стр. 31-32). Ипак, сељаци Барје Чифлика су истински волели само фудбал. Видоје Недељковић, савременик поменутих догађаја, у књизи о свом „фискултурном“ селу јасно је написао да је и „након успеха на вишебојском такмичењу у 1947, 1948, 1949. и 1950. години, фудбал био и остао доминантна разонода грађана села“ (Недељковић, 2013, стр. 37). Врло је слична била ситуација и у осталим пиротским селима. Владица Тошић, аутор књиге о фудбалу у Извору, пишући о послератним спортским приликама у свом селу, недвосмислено каже: „ У нашем селу су омладина и старији налазили у фудбалу више атрактивности и задовољства него у другим спортовима...“ (Тошић, 2004, стр. 89).

Народни вишебој у самом граду имао је специфичност у томе што је постојала сала у оквиру Гимназије – Соколана, опремљена гимнастичким справама, па је градска омладина могла да буде у већој мери припремана за она вишебојска такмичења у којој је гимнастика доминирала. И код гимнастичког вежбања били су преузети соколски методи већ у првим послератним фискултурним активима, а и нешто касније, када је 1951. формирана нова организација под називом Савез за телесно васпитање „Партизан“. У почетку су постигани запажени резултати, пиротско Друштво за телесно васпитање „Партизан“ се истакло и на републичким и савезним гимнастичким вишебојима, као и такмичењима у одбојци и кошарци. У реферату за годишњу конференцију Друштва 1953. године наведено је да ова организација има 456 чланова, али да су то скоро искључиво ђаци, а да нема радничке омладине, што је оцењено као грешка јер радничкој омладини „у првом реду припада право свестраног физичког васпитања, које им само и једино може пружити ДТВ „Партизан“ („У прошлој години постигнути су видни резултати“, *Слобода*, бр. 262, 16. јануар 1954, стр. 6). С обзиром на друштвену атмосферу тих година, оправдано може да се претпостави да је школска омладина учлањивана не увек потпуно добровољно већ и на наговор наставника, због остваривања тако пожељне масовности. Међутим, већ средином педесетих година дошло је до стагнације. Савез за телесно васпитање „Партизан“ био је замишљен као масовна организација која је, поред осталог, требало да буде база за развој оних спортова који до тада нису били развијени. Десило се да је један од тих, за Пироћанце нових спортова, кошарка, у толикој мери закупио дотадашње чланове Друштва за телесно васпитање „Партизан“ да је кошаркашка секција тог друштва, после првих спортских успеха, 1954. организована као

посебан кошаркашки клуб. Годину-две касније, у Пироту почиње интензивно да се игра и рукомет, организован у неколико самосталних клубова. ДТВ „Партизан“ је лагано клизио на маргину (Ћирић, 2006, стр. 143).

Генерално би могло да се каже да је Партија, прећутно, концепт масовног телесног вежбања напустила већ у другој половини педесетих година. То је време када за Комунистичку партију, преименовану у Савез комуниста, ствари почињу да се одвијају изузетно повољно. Вештом спољном политиком, балансирајући између Истока и Запада, Тито и његови сарадници успели су да за Југославију изборе изузетно повољну позицију. Земља је годинама имала једну од највиших стопа привредног раста у свету. Нагло расте и животни стандард становништва, људи се масовно запошљавају, бесплатно школују и лече, граде своје куће или добијају станове, летују на мору, путују у иностранство. У претходном периоду - првим годинама после рата, масовност на свим јавним догађањима, па и спортским, Партији је доста значила јер је могла, макар индиректно, да се приказује и као доказ легитимности њене власти у коју и она сама није била баш сигурна. У измењеним, повољним условима насталим од средине педесетих, Савез комуниста је могао много релаксираније да спроводи своју политику, па је његов интерес за фингирање политичке подршке кроз масовне скупове, укључујући и спортске, знатно опао. То не значи да је Партија одустала од контроле свих друштвених токова, али је свуда, па и у спорту, радила то на дискретнији начин. Оснива се Савез организација за физичку културу – СОФК, који је обједињавао све спортске клубове и организације и био спона између њих и власти. Међутим, утицај Партије у спортским организацијама још ефикасније је обезбеђиван преко њених истакнутих чланова у управама клубова. Примера ради, Драган Николић, најпознатији пиротски фудбалски мецена, по сопственом признању, ушао је у управу „Радничког“ по задатку Партије, иако до тада није био заљубљеник у фудбал (Живковић, 2004, стр. 443. и 486).

Нагли економски успон од средине педесетих година створио је услове за изградњу спортских објеката. На простору на Сењаку, где су предратни фудбалски добротвори започели изградњу фудбалског игралишта, подигнут је модеран Градски стадион. У парку Гимназије изграђени су терени за кошарку и рукомет, тзв. Омладински стадион, поред Градића - отворени базен, испод Басарског камена - Планинарски дом и смучарски терени. Пирот је био један од првих градова у Србији, после Београда, који је већ шездесетих година добио затворену спортску салу са гледалиштем, салу Учитељске школе (касније - Педагошке академије). Временом

се и већи број сеоских фудбалских терена доводи у пристojно стање. Поред државних ресурса у ужем смислу, подизање ових објеката значајно су помогла и пиротска предузећа, а организован је и масован добровољни рад омладине и самих спортиста на њиховој изградњи (Тричковић, 2013; Живковић, 2004).

Важан услов за развој телесног вежбања и спорта било је и школовање стручног кадра. Чим су дошли на власт, комунисти у Београду оснивају школе за обуку наставног кадра – Средњу физкултурну школу, Савезну тренерско-предњачку школу и Државни институт за физкултуру - ДИФ, касније преименован у Факултет за физичко васпитање. Први Пироћанци - свршени ђаци и студенти ових установа враћају се у Пирот већ крајем четрдесетих и почетком педесетих година и јачају стручни рад у школама и спортским клубовима.

Почев од средине педесетих година па до краја социјалистичког периода 1990, стварају се, поред фудбала, клубови и у другим спортовима – кошарци, рукомету, смучању, боксу, стрељаштву, стоном тенису, каратеу, атлетици, тенису. Скоро редовна ситуација је да у целој општини у једном спорту има само један клуб, евентуално понегде подељен на мушки и женски. Једино је фудбал имао већи број клубова. У општини је редовно било по неколико сеоских фудбалских клубова, често и преко десет, с тим да су неки повремено одустајали од такмичења и поново обнављали рад. У граду су током педесетих и шездесетих година постојали и фабрички синдикални клубови, не као неформални активи из периода непосредно после рата, већ као званично регистровани клубови. У то време, пиротска предузећа су била у експанзији, новоупошљена радна снага задовољна, па је стварање фабричких клубова било знак идентификације радника са фирмом. У средњем и позном социјалистичком периоду, када социјалистички економски систем улази у стагнацију а затим се и урушава, ови фабрички клубови се гасе. Једино ФК „Прогрес“ преживљава и првих десетак година после пада социјализма, пре свега због тога што је Грађевинско предузеће „Прогрес“ за тај истоимени клуб изградило стадион на свом плацу на Циглани. Пред крај седамдесетих, у граду се формира и неколико клубова по територијалном принципу, по тзв. месним заједницама. Лако се уочава да су развој доживели, пре свега, они спортови који спадају у игре са лоптом. Потенцијални спортисти су вероватно чули, али нису прихватили ставове теоретичара физичке културе да су базични спортови атлетика, гимнастика, пливање и смучање. Атлетика је била присутна у послератном периоду док се форсирао концепт физкултуре - масовне физичке културе, али чим је он напуштен, брзо су се угасиле и атлетске активности. Тек осамдесетих година атлетика је

неко време поново оживела и то организована као посебан клуб, али релативно кратко, да би се неко поновно оживљавање догодило тек крајем прве деценије 21. века. Тихим гашењем ДТВ „Партизан“ угасила се и гимнастика, а поново је оживела тек почетком друге деценије 21. века. Смучање је било клупски организовано све време, али са паузама неактивности које су трајале и по неколико година. Пливање није било клупски организовано до почетка друге деценије 21. века. Слабо интересовање за тзв. базичне спортове и велико интересовање за игре с лоптом недвосмислено показује да људи нису желели да њихова необавезна физичка активност буде само голо напрезање и голо такмичење, већ продуховљена активност са јаким елементима игре.

Број чланова свих спортских клубова у пиротској општини немогуће је егзактно утврдити, због неуредне или изгубљене документације. Одрасло становништво ретко се укључивало у активно бављење спортом у неком клубу. Нагли економски раст омогућио је највећем броју људи, укључујући и породице са само једним запосленим чланом, да крену са изградњом породичних кућа и помоћних зграда. Они привилеговани који су добијали стан од друштва, градили су куће за одмор – викендице. Поред тога, велики број досељеника са села је и поред запошљавања у новооснованим предузећима, настојао да не запустити ни пољопривреду у родном селу. У таквој атмосфери, када су скоро сви радили по цео дан, бављење необавезним спортским активностима у неком клубу од стране одраслих особа могло је у фамилији и комшилуку да буде оцењено као дангуба и домаћинско понашање. Ни деце ни омладине није било превише у клубовима – у њима је углавном постојала сениорска екипа, док су они млађи, пре уласка у сениорски тим, релативно кратко били у некаквим млађим категоријама, с тим да оне често нису биле стриктно подељене по годиштима. Разлог што деце и омладине није било у спортским клубовима у таквом броју као почетком 21. века није био у чланарини – она се, нарочито од шездесетих година, често није ни тражила. Још мање је разлог могло да буде одсуство жеље за игром, напротив, све оно време када се нису спремала за школу или помагала родитељима, тадашња деца проводила су напољу, у игри. Телевизијски програм био је емитован, углавном, само увече, а рачунари нису постојали. На улицама није било толико аутомобила, а возачи су возили пажљивије. Фудбал се играо масовно свуда, голови су се зачас обележавали камењем, често и школским торбама. На многим уличним бандерама постављани су импровизовани обручи за баскет. Играо се и бадминтон и стони тенис. Деца нису играла само спортове већ и разне друге игре које су такође подразумевале одређену телесну активност, а нису биле

нормативно разрађене као некакав спорт, с тим да су старинске игре, клис, свинђа и сличне, брзо потиснуте од модернијих, при чему је доминантни реквизит најчешће лопта - „нека бије, нека бије“, „главац“, итд. Лети је цео град био на Нишави на купању, становници села у приобаљу реке такође. Зимом, чим падне озбиљнији снег, у свакој улици се правила клизаљка на којој су се деца клизала сатима. У спортске клубове деца и омладина нису улазили масовно јер су дух игре могли да осете већ на неколико метара од куће, у својој улици. Преовлађивало је мишљење да у клубове треба да иду пре свега они који су заиста показали таленат за неки спорт. Пошто је скоро свако могао да се запосли, осим ако није бирао посао, прављење спортске каријере само због некакве печалбе ни издалека није било привлачно као што је то постало после 1990. Школе и синдикати су подстицали спортске активности и изван клубова. Синдикат је организовао тзв. Радничке спортске игре, такмичење својих чланова у разним спортовима, а по сличном моделу су то чиниле и школе за ђаке. На нивоу Републике, нешто слично је покушано и на селу, покренуте су тзв. Сеоске олимпијске игре, али у пиротским селима оне нису заживеле, вероватно због наглог пресељавања сеоског становништва у град. Утакмице месног фудбалског клуба, ако је уопште постојао, и турнири у малом фудбалу током лета били су често једина организована забава у све празнијим селима.

Ако се није развило масовно клупско бављење спортом, онда се развило масовно навијаштво. Оно је постојало и пре рата, али је било ограничено више на градско становништво. Поред тога, навијаштво се тада у значајној мери исцрпљивало навијањем за неки локални тим, а против исто тако локалног ривала. После рата, а нарочито од педесетих година, када је већина породица набавила радио апарат, спортско навијаштво је постало масовно раширено у свим слојевима становништва, у граду и селу, и код младих и старих. Навијање за локалне клубове се и даље подразумевало, али се навијаштво у свом пуном облику развило као везивање за неки клуб који је био познат на нивоу целе земље. Као у скоро целој Србији, и у пиротском крају навијало се скоро искључиво за два београдска клуба, Црвену звезду и Партизан. Бескрајна навијачка убеђивања и задиркивања између звездаша и партизановаца могла су се чути свуда, на послу, у школи, продавници, на улици, породичном веселу или слави, између пријатеља, комшија и рођака. Све до деведесетих година, телевизија није имала техничке могућности да свеобухватно директно прати све утакмице, али то није био случај и са радиом. Пошто су деценијама фудбалске утакмице игране скоро искључиво недељом и то у исто време у целој Југославији, слушање комбинованог радио-преноса утакмица

у емисији „Време спорта и разоноде“ био је устаљени навијачки ритуал. Када су се шездесетих година појавили преносни транзисторски пријемници, због слушања спортских радио-преноса ношени су скоро свуда. Масовно навијаштво није аутоматски подразумевало и масовну страст за клађењем. У оквиру државне лутрије постојала је и спортска прогноза, али њена популарност никада није била превелика. Многи страсни навијачи никада у животу нису осетили потребу да попуне тикет спортске прогнозе, без обзира што је био приступачан. Приватне кладионице нису постојале, а и да је неко покушао да их отвори, власт му то не би дозволила. Масовно навијаштво није значило и постојање организованих навијачких група. Оне се у већим градовима јављају тек од седамдесетих година, а у Пироту се организована неформална навијачка група Пиргоси ствара 1990. Као и у већини мањих српских градова, и пиротска навијачка група није попримила масован карактер.

Већ је назначено да је у послератном периоду дошло до повећаног учешћа жена у телесном вежбању, али још увек далеко од тога да су се жене приближиле учесталости вежбања које је постојало код мушкараца. У патријархалној породици жене су обављале већину кућних послова и та навика се жилаво одржавала и онда када су се многе жене запослиле, тако да су имале два „радна места“ – и у некој фирми и у својој кући. И када су се бавиле спортом, жене су то најчешће чиниле до завршетка средње школе. Оваква ситуација у значајној мери је опстала до данашњих дана, тј. до почетка двадесет првог века.

Спортске организације у првим годинама после рата су своје нужне трошкове финансирале из чланарине, добровољних прилога, прихода од улазница, организовањем игранки. Дотација од државе није било (Разговор са Крстом Михајловићем Кићом, првим председником Окружног физкултурног савеза, о обнови спортског живота у послератном Пироту, Историјски архив Пирот, Збирка Христифора Живковића Цикана, кутија 15, фасцикла 2, стр. 18; Тричковић, 2013). С економским напретком у земљи почињу и дотације из општине, које су се у дужем периоду додељивале преко СОФК-е. Власт је, међутим, налазила и друге начине да се финансијски помогне спортским организацијама, пре свега неформалним договорима општинског руководства са директорима предузећа да помогну неки клуб, било директно у новцу, било давањем аутобуса, бензина, хране, куповином реквизита и опреме и слично. Све до пред крај шездесетих година, спортисти су били потпуни аматери – људи који су се спортом бавили због љубави према њему и који за то нису ни добијали нити тражили материјалну надокнаду. У новоствореним предузећима и

установама било је довољно радних места за све који су желели за раде и решавање егзистенцијалних питања уз помоћ спорта није било актуелно. Сматрало се за потпуно нормално да се људи спортом баве због самог спорта. Овде је важно истаћи да аматеризам није значио и слаб квалитет. Напротив. Управо у време тог чистог аматеризма, пиротски спортисти су остварили значајне успехе. Овде ћемо споменути само један. Године 1967. Кошаркашки клуб „Пирот“ играо је квалификације за улазак у Прву савезну лигу. У то време Југославија је била кошаркашка велесила, а Прва савезна кошаркашка лига, у коју се КК „Пирот“ замало није квалификовао, важила је за једну од најјачих светских лига. О приликама у тадашњој пиротској кошарци аутор је 23. марта 2015. обавио разговор са Драганом Филиповићем, чланом екипе која је играла квалификације за улазак у Прву савезну лигу и касније секретаром пиротске СОФК-е. Филиповић је рекао да за своје играње у Кошаркашком клубу играчи нису добијали никакав новац. Никакве новчане награде није било ни тада када су остварили пласман на квалификације. О чистом аматеризму у том периоду пише у својој књизи и Јован Тричковић и наводи, поред осталог, да је као капитен КК „Пирот“ за своју стоту клупску утакмицу добио од клуба на поклон радио апарат (Тричковић, 2013, стр.133). Таква ситуација почиње да се мења негде крајем шездесетих и почетком седамдесетих година. У Југославији су се до тада тржишни односи развили до те мере да озбиљније продиру у све друштвене сфере, па и спорт. Тада почињу и прва плаћања играча која су се звала стипендије и хранарине. Ове форме плаћања су изабране зато што се за њих, до извесног износа, није плаћао порез на доходак, што је клубовима било добродошло. Ипак, ни тада те „стипендије“ нису добијали играчи у свим клубовима, већ само они из неколико најјачих. Оваква ситуација одржала се, мање-више, све до краја социјалистичког периода 1990. Међутим, постоји један изузетак који захтева опширније разматрање - Фудбалски клуб „Раднички“.

Фудбал је у Југославији био најразвијенији и најпопуларнији спорт у који је најраније ушао новац и у коме је најпре заживео професионализам – бављење спортом као професијом. То почиње да се догађа и у Пироту после уласка ФК „Раднички“ у тада врло јаку Другу савезну лигу 1969. Раније је већ речено да је Драган Николић постао члан управе Радничког још 1951, али тада само као човек Партије, а не и као директор текстилног предузећа „Први мај“, које је основано тек седам година касније, 1958. Као његов директор, и Драган Николић је у почетку помагао спортске клубове на исти начин како је то тражило партијско-политичко руководство града од свих директора, у границама могућности њихових предузећа. Касније Николић одлучује да „Први мај“ преузме скоро потпуно

финансирање „Радничког“, образлажући то маркетиншким разлозима (Живковић, 2004, стр. 444). После уласка у Другу лигу, управа „Радничког“ је проценила да више не треба да се ослања само на играче поникле у Пироту, већ да доводи и оне са стране, а ти су играли само за новац. У време када је извршена професионализација у „Радничком“, само су играчи Прве савезне лиге могли да званично буду у професионалном статусу, па је професионализација играча пиротског друголигаша извршена на заобилазан начин. Фудбалери првог тима су распоређени на фиктивна радна места у „Првом мају“ и за то су примали плату, а да на посао никад нису долазили, многи од њих своје радно место никада нису ни видели. Наравно, стандардна првомајска плата није и једини новац који су добијали, већ су ту биле и посебне премије. Ако је фудбалер био ожењен и тражио да му се запосли супруга, тој се жељи удовољавало. За разлику од својих мужева, жене су ипак долазиле на посао, с тим да су то скоро увек била лагана радна места у администрацији или у трговини. Све повластице које су могли да добију радници „Првог маја“, добијали су и фудбалери, али брже од радника. Ту се нарочито мисли на станове. Често се дешавало да се фудбалерима давао не само стан, већ и намештај. Фудбалери су лако добијали и кредит од фирме. Новац који је ишао у цепове фудбалера и тренера није и једини који је „Први мај“ трошио за „Раднички“. Све оне обавезе и потребе које су се стварале у животу клуба ишле су преко „Првог маја“, с тим да се много тога одвијало на високој нози. Примера ради, припреме за првенство су скоро редовно обављане у неком познатом спортско-рекреативном центру, а нису изостале ни припремне утакмице у иностранству, на пример у Шпанији (Живковић, 2004, стр. 355. и 475). „Први мај“ су обилазили многи фудбалски људи, судије, спортски функционери, комплетне екипе најпознатијих југословенских прволигаша (Костић, 2006, стр. 316-367). Гости су били и дочекивани и испраћани о трошку „Првог маја“, а поклон сваком од њих у виду одела скоро да се подразумевао. Афера „Тиквеш“, о којој је крајем 1978. брујала југословенска фудбалска јавност, указала је на то да се новац „Првог маја“ користио и за намештање резултата. У македонском граду Кавадарци, приликом одигравања утакмице између „Радничког“ и домаћег „Тиквеша“, потпредседник „Радничког“, који је уједно био и финансијски руководилац у „Првом мају“, затечен је у давању мита („Актер признаје – клуб се ограђује“, *Слобода*, бр. 1367, 9. децембар 1978, стр. 8). Афера је заташкана, а на једној од редовних годишњих скупштина „Радничког“ речено је да је финансијско пословање било „уредно и законито“ (Живковић, 2004, стр. 170).

У самоуправном социјализму није била реткост да се радници супротставе одређеним потезима директора, а дешавало се да

директор мора и да оде. У „Првом мају“ под Драганом Николићем тога није било. Највећи део запослених чиниле су жене, скромног образовања, уз то патријархално васпитане да се не супротстављају „старешини“. Шћућурене уз своје шиваће машине, ћутале су сматрајући да тако чувају радно место које другде можда не би нашле. Пред крај тридесетогодишњег директоровања Драгана Николића „Први мај“ улази у стагнацију. Временом се проблеми умногостручавају, да би, после дуже агоније, од пиротског текстилног гиганта са неколико хиљада запослених остали само рестлови. Нерационално трошење пара за професионални фудбал сигурно није једини ни најважнији узрок суноврата, али је свакако допринело томе. У сваком послу, економска логика постоји само онда ако се на крају врати већи новац од уложеног. У улагању „Првог маја“ у професионализацију „Радничког“ тешко да је то био случај. Драган Николић је истицао да је познанство са фудбалским људима помогло отварању 60 продавница широм Југославије (Живковић, 2004, стр. 444). Међутим, продавнице у тим градовима могле су да се отворе и на друге начине. Вероватно би и ти други начини нешто коштали, али сигурно неупоредиво мање него дводеценијско издашно финансирање фудбалских професионалаца.

За период од средине педесетих па до краја социјалистичког периода 1990. могло би генерално да се каже да је спорт био у оквирима аматеризма, са примесама квазипрофесионализације почев од седамдесетих година, кроз фиктивно запошљавање фудбалера „Радничког“ у „Првом мају“ и давање „стипендија“ у још неколико клубова. Власт је у том периоду одустала од концепта масовне физичке културе, са изузетком слетова за Дан младости, који су се задржали више као политички ритуал. Такође, за разлику од Краљевине Србије и Југославије, у социјалистичкој Југославији телесно вежбање у школама губи војничко-политички карактер и постаје предмет за који се устаљује назив физичко васпитање.

После 1990. настаје нова друштвена ситуација, рестаурација капитализма, често називана и транзицијом, као и распад Југославије. Поред суштинске промене друштвеног уређења, на прилике у земљи деведесетих година много су утицали и ратови на простору бивше Југославије, те економске и друге санкције међународне заједнице према Србији. Држава је имала све мање пара за све, па и за спорт. Дотације за спортске организације преко СОФК-е (преименоване у Спортски савез) су се смањивале, а финансијска надања играча и тренера расла. Већ је речено да је у социјалистичкој Југославији релативно лако могло да се дође до запослења и да чланови већине клубова, уз мање изузетке, где се пре свега мисли на ФК „Раднички“, нису наступали због превасходно материјалних мотива. Међутим, средином осамдесетих година

социјалистички економски систем улази у озбиљну кризу и проблем незапослености постаје све већи. Та тенденција се наставља и у деведесетим годинама, па код спортиста, нарочито оних који више нису били деца, могућност да се наступањем за неки клуб дође до пара постаје врло важан, а често и пресудни мотив за бављење спортом.

Пошто финансирање клубова од општине преко СОФК-е често није могло да покрије ни основне трошкове клубова, а камоли да нешто преостане за играче и тренере, покушало се са спонзорисањем. У првој половини деведесетих година дошло је до велике експанзије приватних предузећа која су била скоро искључиво трговинска, окренута трговини на велико и спољној трговини. Брзо успостављајући везе са директорима друштвених предузећа и државним службеницима уопште, власници ових приватних предузећа су за врло кратко време акумулирали значајан капитал. Неки од њих, нарочито они који су у младости били активни спортисти, пристајали су да спонзоришу клубове. То је у више случајева ишло дотле да су преузимали све трошкове клубова, а назив њихове фирме је постајао и назив клуба или се додавао већ постојећем називу, на пример Фудбалски клуб „Раднички Триком“, Столотениски клуб „Енка транспорт“, затим Карате клуб „Раднички Пексим“, итд. Женски рукометни клуб је за кратко време имао два генерална спонзора, једног за другим – „Импулс тренд“ и „Полипласт“. Називи спонзорских фирми су у то време допуњавали имена чак и неких сеоских фудбалских клубова, на пример „Продор Бонус“ – Трњана, „Победа Центро ММ“ – Држина, „Слога Марјан комерц“ – Велико Село, „Слобода Салепром“ – Расница. Међутим, маркетиншки ефекат ових улагања био је практично никакав. Људи који су у српским градовима гледали мечеве поменутих пиротских клубова са домаћим екипама ишли су на стадионе због самих тих мечева, а не да сазнају шта продаје спонзор гостујућег пиротског клуба, нити их је то уопште интересовало. Ко хоће да купи цемент, цеви или вештачко ђубриво, иде на стовариште, а не на стадион. Аутор овог рада је био у прилици да у то време разговара са већином власника поменутих пиротских предузећа која су била спонзори клубова. И поред већ стеченог животног, па и спортског искуства, скоро сви они су били изненађени износом клупских трошкова. Нарочито су били непријатно изненађени финансијским прохтевима играча и тренера. Испало је да су ови приватници финансирани клубове из личних разлога, да помогну неки клуб и покажу своју нагло нараслу друштвену моћ, али су због обима клупских трошкова, који су, практично, били чист губитак за њихове фирме, спонзорски уговори били раскидани већ после годину-две, некад чак и после једне полусезоне. Занимљиво је

поменути да је поред приватних, и једно друштвено предузеће, „Лола Сарлах“, било спонзор клуба и то ФК „Јединство“. У то време, средином деведесетих, држава је укинула органе радничког самоуправљања у друштвеним предузећима као остатак социјализма, али се није превише журила да покрене приватизацију, па су директори друштвених предузећа, у пракси, имали велику моћ, скоро као и да су приватници. У таквим околностима склопљен је и спонзорски уговор између ФК „Јединство“ и „Лоле Сарлах“, чији директор је био некадашњи играч „Јединства“. Створени су односи слични онима који су својевремено били између „Радничког“ и „Првог маја“. „Сарлах“ је покривао све трошкове клуба, с тим да је обим финансијских издвајања био мањи него код „Радничког“ јер се „Јединство“ такмичило у нижеразредној лиги. Играчи су добијали новац, а били су и запошљавани (Петровић, 2013, стр. 313; Живковић, 2004, стр. 224). И овај спонзорски уговор није живео дуже од три године. „Сарлах“ је тонуо у озбиљне финансијске проблеме и почетком двадесет првог века престао је да постоји. Као и у случају „Првог маја“, ни овде трошкови финансирања фудбала нису били пресудни за економски суноврат, али сигурно нису ни помогли економски напредак фирме.

Ситуација у клубовима средином и крајем деведесетих година је била тешка, многи играчи, тренери и чланови управа окренули су им леђа, па се дешавало да неки клубови у извесном периоду и немају управу у правом смислу речи, већ су у њима били само изванредан број играча, понеки тренер или спортски радник – ентузијаста. У таквој ситуацији, спортисти се све више окрећу политици, у нади да ће преко ње доћи до више новца. Већ је речено да је веза између спорта и политике постојала и раније, али деведесетих година то добија огољене интересне облике. У Пироту је у периоду од 1997. до 2000. била занимљива политичка ситуација. У општини је власт држала политичка Коалиција „Заједно“, док је у Републици на власти била ривалска коалиција Социјалистичке партије (СПС) и Југословенске левнице (ЈУЛ). У складу са политичким уверењима најутицајнијих људи из својих управа, клубови су се опредељивали за једну или другу страну, без обзира на декларативна залагања да спорт треба да буде изван политике. Тако су, на пример, мушки и женски рукометни клуб били везани за општинску, а ФК „Раднички“ и кошаркашки клуб су више нагињали републичкој власти. Сходно томе, рукометни клубови су добијали више пара из општинске касе, јер су, поред средстава која су им по усвојеном правилнику дељена преко Спортског савеза као и осталим клубовима, добијали додатна средства такође из општинске касе, али директно, мимо збирне суме за пиротске клубове која је ишла из општине у Спортски савез. С друге стране, ФК „Раднички“

и кошаркашки клуб нису могли да се надају таквим додатним парама јер странке на чију помоћ су се претежно ослањали, СПС и ЈУЛ, нису биле у општинској власти, али су зато те исте странке, као носиоци републичке власти, биле у ситуацији да утичу на директоре предузећа, и друштвених и приватних, да финансијски помажу ове клубове. Тај утицај је понекад могао да има и облике прикривене уцене, јер би после евентуалног одбијања да се спонзорише клуб, убрзо дошла нека од републичких инспекција у предузеће. Директори тих предузећа причали су аутору овог рада да се често догађало да разне делегације које траже финансијску помоћ долазе код њих управо онда када су на својим жиро рачунима заиста имали средства. Платни промет тада још увек није ишао директно преко пословних банака, већ на централизован начин, преко Службе за платни промет, наследнице Службе друштвеног књиговодства - СДК. Директори су изражавали сумњу да су подаци о стању жиро рачуна њихових предузећа цурили из Службе за платни промет у СПС и ЈУЛ и даље према онима који ће им долазити у посету да траже паре иако таквог цурења, по закону, не би требало да буде.

Веза спортиста и политичких странака наставила се и касније, после 2000. године. Странке су стављале познатије спортисте на одборничке листе рачунајући да ће тако део њиховог спортског угледа бити пренет и на странку и привући неки додатни глас на изборима, док су спортисти очекивали да ће њихово присуство у одређеној политичкој странци помоћи не само спортским клубовима из којих потичу, већ и њима лично, кроз лакше запошљавање у државном сектору, уколико њихова странка успе да дође до власти. С друге стране, и политичари су се редовно налазили у управама спортских организација. Они су желели да тиме додатно повећавају свој рејтинг, а клубови су се надали да ће ти политичари као чланови управе помоћи да новац лакше долази у клуб. Као по правилу, политичари би улазили у управу онда када би њихова странка и они лично били у политичком успону. Чим би изгубили добре позиције у власти, тихо су одлазили и из управа спортских организација.

Развој догађаја после политичког преврата 2000. године није испунио велика надања да ће доћи до економског просперитета земље. Приватизација друштвених предузећа је обављена тако да су већ посрнула предузећа, уместо да приватизацијом буду оздрављена, углавном била потпуно уништена. Независно од тога, сви нивои власти су усмеравали значајна средства у ванпривреду, па и у спорт. Примера ради, у 2001. години, општина Пирот је за спортске клубове издвојила 922.539 динара, у 2002. – 2.629.365, у 2004. – 5.162.730, у 2006. – 15.606.350, у 2007. – 20.260.117, у 2011. – 28.640.000, у 2012. – 43.320.000, док је у 2015. години, када се и

пише овај рад, из општинског буџета предвиђено преко 51.000.000 динара⁴. С обзиром да је инфлација у Србији после 2000. била у границама нормале, овај брзи раст издвајања за клубове није био само номиналан, већ и стваран. Наведена средства су била додељивана баш клубовима, док су за плате запослених у Спортском савезу, односно касније новооснованом Спортском центру, издвајана посебна средства. Улагано је и у одржавање, поправку и изградњу спортске инфраструктуре, од чега је најзначајнија изградња спортске хале „Кеј“, финансирана од Европске уније, као и затвореног базена. Значајан прилив средстава јесте и чланарина коју плаћају млађе категорије у већини клубова. Висина месечне чланарине у време писања овог рада кретала се од 800 до 2.000 динара, с тим да су неки клубови тражили од деце, односно родитеља, да поред чланарине додатно плаћају и спортску опрему, путовања у друга места и слично. Значајна средства која су почела да се врте у пиротском спорту сигурно су била подстицај да се клупски организују и они спортови који ни у Пироту ни у Србији нису превише популарни - веслање, амерички фудбал, џудо, гимнастика, бициклизам, женски фудбал, пливање, итд.

Све већи прилив општинских пара у пиротске клубове почео је брзо да привлачи оне који су се деведесетих година разбежали из њих, али и нове. У условима високе незапослености, значајан број људи надао се ухлебљењу или барем додатним приходима у спортским организацијама. Потпуно аматерски су и даље наступали чланови клубова у оним спортовима који нису превише популарни и у којима се и на нивоу целе земље врти мали новац. Исто важи и за фудбалске клубове у нижим лигама. У оним клубовима у којима се такмичарима даје новац, висина исплаћених износа опет је зависила од популарности тог спорта, нивоа такмичења и износа средстава којима клуб располаже. Ти износи су минимално неколико хиљада динара месечно, али има клубова који својим такмичарима – играчима исплаћују и много веће износе. Клубови, углавном, не желе да дају званичне информације о тим парама, образлажући то пословном тајном. Чак и ако би одлучили да из своје званичне финансијске документације извуку неки документ, питање је колико би то била потпуна истина, без обзира што би тај документ можда био аутентичан, јер плаћања играча и тренера не морају у потпуности да иду преко жиро рачуна. Међутим, у незваничним разговорима и чланови управа и сами играчи често говоре о томе, ти износи су постали нека врста јавне тајне, па их и у овом раду

⁴ Као члан Скупштине Спортског савеза – Пирот, аутор је добијао писане документе Спортског савеза, односно Општинског већа општине Пирот, из којих су и преузети финансијски показатељи који су овде презентовани.

објављујемо. У сезони 2014/15, у Кошаркашком клубу „Пирот“, члану Друге лиге, играчи су имали месечно до 50.000 динара, плус два obroка дневно у ресторану и плаћен стан. У ФК „Раднички“, клубу који неколико сезона игра у трећем нивоу такмичења, примања зависе од тога да ли се управа у одређеној сезони одлучила за борбу за највиши пласман или не, те да ли ће у већој мери доводити играче са стране. Зависно од тога, играчи могу да имају од неколико хиљада динара за млађе првотимце који су тек дошли из подмлатка, па до неколико десетина хиљада динара за истакнутије играче доведене са стране. Ти играчи могу да обезбеде додатна средства ако се изборе за потписивање таквог уговора у коме је прецизирано да играч већ и за сам прелазак у „Раднички“ добија посебан износ, који варира и може да буде и неколико хиљада евра. Зараде тренера се регулишу посебним уговорима и различите су од клуба до клуба и од тренера до тренера. Појединци зарађују или су зарађивали озбиљне суме. По причању чланова управе, тренер „Радничког“ у сезони 2012/2013. имао је 150.000 динара месечно, плус храна у ресторану, плаћен стан и све комуналије за њега. Дакле, може да се деси да неки спортисти буду боље плаћени и од факултетски образованих људи запослених у Општини, која је главни финансијер тих клубова, а поједини тренери могу да имају веће зараде и од председника Општине.

Чланови управа, формално, раде без накнаде, али у пракси и они могу да остваре приходе, чак и у малим клубовима. У оним већим и могућности за зараду су веће. То се нарочито односи на оне спортове у којима је развијен трансфер - продаја играча. Приликом одређених трансфера, и члан управе може да се „угради“, односно тражи новац од неког играча, менаџера или партнерског клуба који учествује у трансферу. Иако профитабилан предмет трансфера може да буде и неки још неоткривени таленат, код трансфера је сигурније трговање играчима који су већ донекле познати. Они се са стране доведу у локални клуб и годину-две касније, после афирмације у њему, даље се препродају. Није ретка ситуација да су менаџери или родитељи спортиста из већих градова, где је афирмација тежа, спремни и да плате члану управе или тренеру пиротског клуба, само да уврштава тог спортисту што више у први тим. Тако се долази до ситуације да у појединим пиротским клубовима, пре свега у „Радничком“ и кошаркашком клубу, у првом тиму понекад не игра ни један Пироћанац, или тек један-два, а и на клупи за резервне играче их нема много. Код оних клубова који имају играче и тренере са стране, извор прихода за чланове управе може да буде и организација боравка тих људи у Пироту. Пошто се њима обично плаћа стан, то је прилика да их клуб смести баш у стан члана управе или њему блиске особе и за то се од клуба добија добра и сигурна

станарина. Свакодневна исхрана спортских професионалаца са стране је значајна финансијска позиција и није небитно који ће ресторан вршити ту услугу. Могућности за „уградњу“ чланова управе постоје и приликом набавке опреме и реквизита, уговарања превоза, штампарских и разних других услуга које клуб плаћа.

Код оних оснивача и руководиоца спортских клубова који се одлучују да у спорт уђу због новца, велику привлачност стекли су они спортови који не морају да имају екипна такмичења, а то су практично сви они спортови који се не играју лоптом. Код тих клубова тренер често обичним путничким аутомобилом вози неколико бољих такмичара свог клуба на разноврзне турнире. Тиме се знатно штеди у односу на превоз комплетних екипа, а и даље може да се у јавности стиче одређени рејтинг, макар и са једним јединим добрим резултатом на поменутих турнирима. Међутим, у организацији тренинга и ови клубови иду на масовност јер то подразумева солидан приход од чланарине, а и оставља позитиван утисак на главног финансијера, општину.

Солидно су плаћене и судије. На пример, судија Друге одбојкашке лиге, која је у ствари трећа лига, у сезони 2013/2014. добијао је таксу од 4.000 динара по утакмици, плус путни трошкови (Опште пропозиције такмичења Супер лиге, Прве и Друге лиге, стр. 9). У пиротском крају, деценијама је оријентир за дневницу тзв. мајсторска зидарска дневница, која износи око 30 евра, тј. нешто више од 3.000 динара по курсу у годинама за које се врши ово поређење. Дакле, судија у одбојкашкој трећој лиги за сат-сат и по суђења заради више од мајстора зидара који за своју дневницу ради цео дан. При томе треба имати у виду да мајстор зидар за одговорни посао градње куће мора кроз праксу да се обучава дуже него спортски судија. У вишим нивоима такмичења и судијске таксе су више. Такође, у оним спортовима у којима се врти највећи новац, као што су фудбал и кошарка, судијске таксе су више него у наведеном примеру. Сличне приходе као судије имају и тзв. делегати, с тим да до пара долазе са мање физичких и психичких напора. Раније су делегати постојали само у вишим лигама, да би у новије време спортски савези почели да их шаљу и на утакмице нижих лига, због наводне бриге за регуларност и квалитет такмичења. Вероватнији је разлог тај да се члановима спортских форума, који се обично именују за делегате, омогући да без великог труда зараде новац.

Свој удео у спортском колачу могу да имају и новинари, како локални, тако и дописници оних медија који могу да се прате на територији целе земље. Они учествују у кампањама хваљења одређених играча или тренера за које се процени да имају изгледа да у скорој будућности буду добро трансферисани, тј. продани. Из

недеље у недељу се пише о њиховим „фантастичним“ играма и „блиставим“ потезима, о томе како су за њих, наводно, заинтересовани највећи клубови из земље и иностранства. Уколико дође до повољног трансфера, и новинари, макар индиректно, могу да добију одређену накнаду за свој допринос томе. Новинари имају значајан удео и у лажном представљању спортских успеха. У дужем временском периоду, пиротски клубови и спортисти, као и спортисти у целој Србији, уз ређе изузетке, немају много великих резултата, нарочито када се имају у виду озбиљна друштвена средства која се улажу у њих. Да би се то забашурило, приступа се лажном представљању резултата. Замагљивању реалног досега клубова организовано су приступили и сами спортски савези на нивоу целе земље. До 1990, прва лига у свим спортовима је заиста била прва, друга лига заиста друга, итд. Током деведесетих, спортски савези мењају називе лига, па некадашња прва лига постаје, на пример, „прва А“, а некадашња друга – „прва Б“, или пак некадашња прва постаје „супер лига“, а некадашња друга – „прва лига“, док некадашње треће лиге, које су се у Србији обично звале „српске лиге“, постају „друге лиге“. Најнижи нивои такмичења из којих више нема испадања тако су добили прилику да добију назив „српска лига“. С обзиром да се после 1990. држава прилично смањила, смањено се и број клубова и нивоа такмичења, у зависности од развијености неког спорта. Тако је, на пример, у јесен 1994. пиротска *Слобода* најавила да је Женски кошаркашки клуб „Пирот“, чим се активирао, одмах постао „прволигаш“. Пуни назив лиге у којој је тај клуб дебитовао гласио је Прва Б савезна женска кошаркашка лига – група Исток („Пирот има – прволигаша“, *Слобода*, бр. 2061, 15. октобар 1994, стр. 7). Ни касније, уласком у двадесет први век, ситуација се није много променила. И они најизвиканији пиротски клубови играли су повремено у скромним лигама из којих често и нема испадања, али и клубови и новинари ретко су ту чињеницу саопштавали на јасан начин. Аналогно томе, код појединачних спортова, код којих су турнири чешћи облик такмичења него лиге, није јасно предочавано ког квалитета су ти турнири, да ли су то такмичења званичног или само ревијалног карактера, већ су у први план истицане некакве „медаље“ које су на тим турнирима освајане.

Све до осамдесетих година, посета спортским догађајима била је солидна. Ова тврдња се не базира само на сећањима савременика, већ своју потврду може да нађе и у извештајима са спортских догађаја у старим годиштима локалног листа *Слобода*. Било је сасвим уобичајено да на утакмице „Радничког“ дође и по неколико хиљада људи, а на кошаркашке и рукометне од неколико стотина до хиљаду или две, односно онолико колико је могло да стане у парк

Гимназије, Омладински стадион или салу Педагошке академије. Често се долазило породично, обично отац са децом, а није био занемарљив ни број жена у публици, нарочито на кошарци и рукомету. И на утакмицама сеоских клубова је била солидна посета, имајући у виду број становника у одређеним селима. Узрок овакве посете није био некакав велики квалитет спортских надметања, већ немогућност публике да прати спортске догађаје на другачији начин него уживо. Телевизија се озбиљније развија тек шездесетих година, али су техничке могућности за преносе догађаја изван телевизијских студија биле прилично ограничене. Поред тога, у почетку је постојао само један, а нешто касније два телевизијска канала који нису емитовали програм цео дан, већ пре свега после подне и увече, а програм није могао да се састоји само од спорта. Ситуација почиње да се мења осамдесетих година када и у Пирот продире сателитска и кабловска телевизија, да би нагли развој интернета почетком двадесет првог века омогућио скоро сваком човеку да прати врхунске спортске догађаје на било ком делу планете. Осредњи ниво спортских догађаја у Пироту више није могао да привуче масовнију публику. Прегледали смо све спортске извештаје у свим бројевима *Слободе* из 2014. и израчунали просечан број гледалаца пиротских лоптачких клубова у тој години. ФК „Раднички“ је у просеку гледало 249 гледалаца. Трибине Градског стадиона су својевремено тако димензиониране да на њима може да се смести пола Пирота. Чак и када су постављена седишта, капацитет је остао прилично велики – 13.816 седећих места. (<http://www.radnicki-pirot.host.sk/stadion.htm>, приступљено 15.03.2015.) Поменути просек публике на таквом стадиону делује гротескно. У хали „Кеј“ утакмице дворанских спортова се играју после њене изградње 2006. У почетку је посета била донекле задовољавајућа, али се ту више радило о жељи Пироћанаца да осете амбијент спортске хале који су деценијама прижељкивали, него што су их заиста привлачили конкретни спортски догађаји. Касније број гледалаца опада. Утакмице мушког кошаркашког клуба у 2014. у просеку је пратило 334 гледаоца, клуба малог фудбала – 160, а женског рукометног клуба – 123 гледаоца. На утакмице мушког рукометног клуба, мушког и женског одбојкашког клуба и женског кошаркашког клуба долазило је у просеку мање од сто људи. Треба имати на уму чињеницу да постоји не мали број гледалаца који прати утакмице два или више клуба. Чак и да се то не узме у обзир, испада да у 2014. сви пиротски дворански лоптачки клубови заједно не би могли да напуне гледалиште хале „Кеј“ која има 835 седећих места. (http://scpirot.rs/sr_lat/sportska-hala-kej.html, приступљено 15.03.2015.) Посете спортским такмичењима клубова који не спадају у спортове са лоптом обично су још слабије. Публику пиротских спортских

догађаја обично чине другови и рођаци самих спортиста, затим некадашњи играчи, понеки спортски занесењаци, као и они који још увек директно или индиректно живе од спорта. Важно је истаћи да већ извесно време ни ФК „Раднички“ ни већина дворанских клубова не наплаћују улазнице, а и код оних који наплаћују цена је симболична, а контрола није ригорозна, па сиромаштво потенцијалних гледалаца сигурно није узрок слабе посете.

У време писања овог рада, у пролеће 2015, поред терена Градског стадиона нема ниједне рекламе, што је и логично јер ниједан привредник који домаћински размишља неће плаћати рекламу која би требало да стоји на месту где је слаба фреквенција људи. У хали „Кеј“ има рекламних паноа, али на само два су рекламни натписи правих привредних субјеката, док се на осталима рекламирају градска јавна предузећа и установе којима реклама и не треба, јер су у својој делатности монополисти. Нека од тих јавних предузећа су се пре извесног времена трансформисала и спајала међусобно, али панои са старим фирмама и даље стоје, што вероватно значи да су ти рекламни панои ту више да би се попунило место.

Свесни пада посећености спортских догађаја које организују, као и могућности да се у јавности поведе дебата о оправданости издвајања не малих друштвених средстава за њих, клубови широм Србије, па и пиротски, нашироко су почели да говоре о томе да је њихова велика заслуга то што социјализују младе људе и одвлаче их од „улице“, односно од друштвених порока, као и од везаности за рачунаре. Међутим, у сваком процесу социјализације, без обзира на место и време, средина која врши социјализацију преноси на особу која се социјализује све оне типове понашања, међуљудских односа и схватања која су карактеристична за њу. Према томе, клубови деци коју „социјализују“ усађују, поред осталог, и схватање да је трка за новцем и успехом по сваку цену нормално људско понашање. За усађивање таквих схватања код деце значајну улогу имају и сами родитељи. Одвраћање од друштвених порока и одвајање од рачунара код родитеља се помиње као кључни мотив за клупски ангажман њихове деце пре свега у почетку. Касније, створи ли се ма каква прилика да њихово дете добија некакве паре за активност у клубу, то постаје пресудно и за родитеље. Они скоро редовно здушно подржавају могућност да њихов син или ћерка пређу у клуб где се добијају веће паре, а идеал је одлазак у иностранство, где су примања још већа. У социјалистичкој Југославији спортисти су могли да добију исписницу за прелазак у инострану клуб тек после навршене двадесет осме године. Спортисти су пуну такмичарску зрелост стицали у земљи, клубови су били јаки, па су самим тим и лиге биле квалитетније, а спортска

такмичења привлачнија за гледаоце. После урушавања социјализма, укида се старосна граница за одлазак у иностранство, тако да играчи одлазе из земље сасвим млади, неретко и као малолетници. Домаћи клубови постају нека врста вежбаонице за евентуално остварење сна – одлазак у спортску печалбу у иностранство. У измењеним друштвеним околностима опада страсно навијаштво, нарочито међу одраслим особама. Код деце и омладине оно донекле опстаје и даље и то више као израз потребе младих особа за припадношћу некаквом колективу, него због љубави према конкретној спортској игри.

Спорт постаје један од најпожељнијих канала вертикалне друштвене покретљивости. Материјална добит се не очекује само за време активног бављења спортом, већ и касније. Спортисти траже и стално запослење изван спорта, образлажући то тобожњим великим заслугама за свој град. Пожељна су лагодна радна места у већ пренатрпаним јавним предузећима и установама. Захваљујући симбиози управа клубова и политичара, тим захтевима се и удовољавало.

У односу на родитеље и клубове, ни школе не преносе деци нека битно другачија схватања. Иако предмет *физичко васпитање* задржава тај свој назив, оно све више постаје, пре свега, *спортско васпитање* у коме уместо културе и толеранције доминира дух беспштедног ривалитета (Симоновић и Симоновић, 2005, стр. 59). Часови физичког васпитања се у недовољној мери користе за изградњу телесне културе деце у пуном смислу, већ се углавном састоје од пуког играња неког спорта, што су деца одувек могла да раде и сама, без школе и наставника. Огољени пример који показује немоћ школе да деци преноси другачије ставове од владајућих јесу спортска такмичења између школа која носе звучни назив Олимпијске спортске игре школске омладине Србије - ОСИШОС, а које спроводи организација са такође звучним називом - Савез за школски спорт и олимпијско васпитање. Иако наставници спремају ђаке спортисте у терминима школских секција који су део стандардних радних задатака наставника за које они добијају плату од државе, поменути Савез за школски спорт и олимпијско васпитање додатно плаћа наставнике зато што воде екипу. Паре добијају и други који учествују у организацији. Школска такмичења се одвијају од нивоа општине до републике. Када се заврши општинско такмичење, победник иде даље и ту се годинама дешавала појава која се зове шверцовање играча. Наиме, када се заврши општинско, односно окружно такмичење, победничка екипа неке пиротске основне или средње школе се „појачава“ играчима – ђацима из других пиротских школа, што правилима није дозвољено. Да би се томе доскочило, фалсификује се спортска књижица (легитимација) дотичног „појачања“ тако што се оверава печатом

школе чији он уопште није ђак. Ово није индивидуална акција неког наставника, већ се све ради уз прећутну сагласност управе школе, јер до школског печата ипак не може тек тако да се дође. Подршку оваквом понашању дају и родитељи и то не само тог шверцованог играча, већ и родитељи све друге деце из екипе, јер се сва она, углавном, похвале код куће да ће на међуокружном – зонском такмичењу имати „појачање“. Није забележен случај да се неки родитељ успротивио да његово дете игра у екипи која је појачана уз помоћ фалсификата. Понекад се у овом фалсификовању ишло дотле да су за средњошколска такмичења шверцовани и млађи студенти. На примедбу шта све то значи и чему води, сви актери, и наставници и ђаци и руководиоци Савеза за школски спорт су лаконски одговарали да тако раде сви у Србији. Оваквим одговором нехотице се указивало на морално стање читаве нације.

Из прегледа телесног вежбања од почетака у другој половини деветнаестог века па до данас, види се да су постојала два периода у којима су телесне активности биле доминантно слободарске, разотуђујуће и израз људске потребе за стваралачком игром. Први период је између два светска рата, али се не односи на милитаризовани соколски покрет, већ на појаву фудбала. Читавих двадесет година, све до Другог светског рата, овај спорт се у Пироту и целој Србији развијао сасвим спонтано, скоро без икакве помоћи државе и био прихваћен од свих друштвених слојева. Сви су се фудбалом бавили због саме игре, а не због новца и било чега другог изван спорта (војске, политике и слично) и то се сматрало за нешто потпуно нормално. Да напредак капиталистичких односа у Србији није био прекинут ратом, а касније и комунистичком револуцијом, сигурно би тржишни односи временом ипак продрли и у фудбал. Међутим, сама чињеница да се једна игра релативно дуго одржала на поменути начин јасно указује да тезгарење не мора да буде обавезна реалност спорта. Други период је онај од средине педесетих до седамдесетих, а код неких спортова и до осамдесетих година двадесетог века. Социјалистичка држава је тада у значајној мери одустала од директне контроле над клубовима, али је и даље обезбеђивала средства за реалне трошкове такмичења и изградњу објеката. Људи су се одлучивали за бављење спортом не због државе, војске, политике, нити некаквих привилегија, па ни новца, већ опет због саме игре.

Два примера из горњег пасуса нису наведена као некакав позив за њихово копирање – враћање културних образаца из прошлости обично не даје велике резултате јер никада није могуће вратити све друштвене услове у којима су одређени модели функционисали. Подсећањем на примере из прошлости указује се на остварљиву могућност успешног и масовног телесног вежбања које

не мора да има тезгарошки карактер. Они који бране такву организацију спорта у коме је новац најважнији мотив подсећају да је професионални спорт и те како присутан у најразвијенијим земљама света којима управо тежи и Србија. То је, међутим, замена теза. На Западу заиста постоји изразито развијен професионални спорт, али они који убирају приходе од њега то морају да чине на изворно тржишан начин – од улазница са спортских приредби, од телевизијских права на преносе, од реклама које се заиста исплате фирмама које се рекламирају итд. Сви они који на Западу за тако нешто нису опредељени или нису способни, ипак могу да се баве спортом и масовно то и чине, али не за новац. У западним земљама постоје многе волонтерске организације или неформалне групе чији чланови потпуно добровољно и бесплатно обављају разне активности, не само у спорту. И у Србији на почетку двадесет првог века постоје такве организације, али као карикатура западног модела. Формирају се врло различита удружења и невладине организације које свој декларативни циљ поистовећују са неким другим друштвено пожељним циљем – заштитом природе, афирмацијом одређених маргинализованих друштвених група, заштитом етно наслеђа и слично, али иза тих декларативних циљева врло често стоји намера да се новац, барем делимично, „опере“ за појединце. По истом моделу се формирају и спортске организације са декларативним циљевима здравог васпитавања деце и омладине, а главни разлог све више постаје материјална корист такмичара, тренера, судија, спортских функционера. Држава не само да то толерише, већ и подстиче, јер је она и главни финансијер свих тих удружења, па и спортских. Већ дуже време, неспособна да пронађе ефикасан економски модел и створи такав привредни амбијент у коме би било могуће достојанствено запослење њених грађана, власт покушава да предупреди ескалацију народног незадовољства тако што омогућава одређеном броју људи да на индиректан начин штрпну од државног, народног новца и тако их на неки начин подмићује да буду мирни. За главне људе у удружењима, невладиним организацијама и спортским клубовима у народу се шаливо каже да су то „приватници са туђим парама“, тачније – са државним парама.

Док је телесно вежбање у форми клупског организовања доживело неку врсту хипертрофије и дегенерације, спонтано телесно вежбање стагнира. Разлог за то није недостатак спортске инфраструктуре - у многим деловима града, па и у селима, постоји већ приличан број новоизграђених спортских терена. Уосталом, као што показују примери из прошлости, недостатак терена, реквизита и опреме није могао да спречи људе да се нечим баве, само ако то заиста желе. На почетку овог рада већ је речено да се одрасли људи

у традиционалном патријархалном друштву нису бавили необавезним телесним вежбањем, чак и када су имали времена за то, штавише, таква евентуална активност би се сматрала неприличном. У другој половини двадесетог века становништво се преко телевизије упознало и са другачијим културним обрасцима, али су традиционална схватања и даље значајно заступљена. Као и у свим другим градовима у Србији, и у Пироту постоје мање групице особа мушког пола које се у одређене дане рекреирају играјући углавном фудбал или кошарку на отвореним теренима током летњег периода, док зими закупају термине по школским салама. То су обично малобројни добростојећи људи из приватног бизниса или безбрижни људи запослени у државном сектору, у јавним предузећима и установама. Поред ових неформалних екипа за рекреацију, код одређеног броја људи, такође најчешће из средње класе, прилично се усталило редовно шетање по одређеној маршрути, пре свега на Кеју поред Нишаве, чак и код старијих људи. Није мали број ни оних који рекреативно трче – цогирају. Из средње класе углавном се регрутују и корисници теретана и клубова за аеробик и фитнес. Амбициознији одлазе и на скијање. Међу неформалним рекреативним групама релативно је мало радника. Иако имају довољно „слободног времена“ јер су њихове фирме скоро све пропале, а они остали без посла, утучени баш због те чињенице, многи од њих, уместо телесног активизма, више воле да проводе време испред пиљара, са флашом пива у руци. Синдикалне Радничке спортске игре ни у време када је радио значајан број великих предузећа нису биле превише масовне, јер је одувек било једних те истих такмичара који су наступали у више спортова. Уз то, ове игре су биле кампањског карактера и нису анимирале учеснике у континуитету током целе године. После пропасти већине предузећа, Радничким спортским играма још мање приличи епитет масовности. Друштвени губитници, запослени за скромну плату код приватника, често су одмах после враћања с посла продужавали рад некаквом додатном тезгом „на црно“ или обрађивањем земље, па за необавезни телесни активизам није било времена. Код деце и омладине, упознавање сопствених телесних потенцијала и доказивање међу вршњацима нису више једини мотиви за бављење телесним активностима. Снажан мотив постала је и идентификација са спортистима као узорима, при чему се млади не идентификују само са спортским вештинама истакнутих спортиста, већ и са њиховим богатством и статусом у друштву. Истраживања других аутора показују да је истицање спортиста као узора тим веће што је нижи социјални статус омладине чији се ставови испитују (Миленковић и Николић, 1975, стр. 88), што потврђује тезу да је

спорт постао најомиљенији канал вертикалне друштвене покретљивости код младих.

Из истраживања произилази да је само током два периода у пиротском телесном вежбању и спорту била снажније присутна спонтаност – између два светска рата, и то само код фудбала, а не и код соколског покрета, као и у периоду од друге половине педесетих до осамдесетих година, делимично изузимајући ФК „Раднички“. Такође се јасно уочава да је државна политика стално снажно утицала на физиономију телесног вежбања и спорта. Ако је већ тако, онда произилази да држава може да осмисли и такву спортску политику у којој ће њена прворазредна брига да буде подстицај слободарског, разотуђујућег телесног вежбања и спорта. То не би подразумевало гушење правог спортског професионализма, јер је то у тржишним друштвима немогуће, већ елиминисање накарадне хибридизације аматеризма и професионализма присутне у значајној мери у периоду после 1990. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Ћирић, Б. (2006). *Соколски покрет и ДТВ Партизан – Пирот*, Пирот, Музеј Понишавља.
- Јовановић, А. (1932). Кратак преглед развитка спорта у Пироту. *Глас нашег истока*, 19. јуни 1932, стр. 5.
- Комисија за историју, архив и музеј физичке културе СР Србије (1969). *Зборник за историју физичке културе Србије. 6-7*, Београд, Комисија за историју, архив и музеј физичке културе СР Србије.
- Костић, Б. (2006). „Први мај“ и Драган Николић : 1958-1986, Пирот, Pi-press.
- Костић, Б. (2009). *Мита Гага и браћа Цекић - оснивачи фабрике Тигар*, Пирот, Pi-press; Тигар.
- Миленковић, В. и Николић, Д. (1975). Узори и идеали ученика завршног разреда средњих школа у Пироту. *Пиротски зборник*, 7, 75-98.
- Милошевић, М. (1933). *Соколско друштво – Пирот*, Пирот, Управни одбор Соколског друштва – Пирот.
- Младеновић, С. (1998). *65 година Фудбалског клуба „Задругар“ Крупац*, Крупац, Фудбалски клуб „Задругар“.
- Недељковић, В. (2013). *Барје Чифлик - фискултурно село*, Пирот, В. Недељковић.
- Николић, И., Раденковић, Д., Живковић, Н. (1979). *Пиротска гимназија : 1879-1979 : поводом прославе стогодишњице*, Пирот, Гимназија „Предраг Костић“.

- Николић, И. (прир.) (1982). *Пирот и срез нишавски: 1801-1918: грађа*. Књ. 3, Пирот, Музеј Понишавља.
- Опште пропозиције такмичења Супер лиге, Прве и Друге лиге. Преузето 14.03.2015. <http://www.uokpl.rs/>
- Petranović, V. (1988). *Istorija Jugoslavije : 1918-1988. Knj. 1, Kraljevina Jugoslavija : 1914-1941*, Београд, Nolit.
- Петровић, Б. (2013). *Формирано је да би вечно постојало : монографија СД „Јединство“ Нова Мала*, Београд, Реакција.
- Пирот : 1944-1954 : десет година социјалистичке изградње*. (1954). Пирот, Срески одбор Социјалистичког савеза радног народа.
- Симоновић Д., Симоновић Љ. (2005). *Нови свет је могућ*, Београд, Љ. Симоновић.
- Шљукић, С. (1999). Спорт и култура: о појму игре. *Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду*, 27, 241-254.
- Тимотијевић, М. (2006). *Соколи Чачка : 1910-1941*, Чачак, Народни музеј.
- Тричковић, Ј. (2013). *Кроз Пирот и кошарку*, Пирот, Пи-прес; Јован Тричковић.
- Тошић, В. (2004). *Пола века фудбала у Извору*, Извор, ФК Напредак.
- Вујаклија, М. (1966). *Лексикон страних речи и израза*, Београд, Просвета.
- Вукашиновић, В., Коцић, С. (2013). Соколство у Смедереву до почетка Другог светског рата (1912-1941). *Физичка култура*, 67 (2), 130-142.
- Živanović, N. M. (1995). Professional sport through the centuries. *Facta universitatis - series: Physical Education*, 2, 11-17.
- Живковић, Х. (2004). *80 година фудбала у Пироту и околини : 1920-2000*, Пирот, Музеј Понишавља.

Примљено/ Received on 13.04.2015.
Прихваћено/ Accepted on 12.08.2015.